

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN ZÜBDETÜ'T-TEVÂRÎH'İ ÜZERİNE

Ayşehan Deniz ABİK

Alî Şîr Nevâyî'nin tarihe dair eserleri sayıldığında karşımıza *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem* ve *Zübdetü't-tevârîh*¹ adlı üç eserinin adı çıkar.

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ ile *Târîh-i Mülûk-i Acem* Nevâyî külliyyatları içinde yer alırlar². *Zübdetü't-tevârîh* ise ne varlığını bildiğimiz Nevâyî külliyyatlarında, ne Nevâyî mecmualarında, ne de bağımsız olarak vardır. Bu sebeple araştırmacılarca Nevâyî'nin elimize geçmeyen eseri olarak kaydedilir³. Nevâyî'nin bu isimde bir eseri olduğuna dair tek dayanağımız Nevâyî'nin iki kez *Zübdetü't-tevârîh* adını anmasıdır.

Muhâkemetü'l-lugateyn'de ve üçüncü divan dibâçesinde *Zübdetü't-tevârîh* yazdım diyen Nevâyî, *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de *Zübdetü't-tevârîh*'in niteliğine ilişkin şunları söyler⁴. "Hamse işini tamamlayıp dünyayı gezip dolaşan tahayyülümü sultanlar tarihi ovasına sürdürdüm ve *Zübdetü't-tevârîhi* düzerek yazının koyu karanlığından sultanların unutulmuş adlarını canlandırdım."

Nevâyî, *Hazâyinü'l-ma'ânî* dibâçesinde ise şöyle der⁵: "Ve bu zaman arasında hamse nazm etmekten, *Nazmü'l-cevâhir*, *Mecâlisü'n-nefâyis* ve *Zübdetü't-tevârîh* ve

¹ Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai*, I. Cilt, Ankara, 1965, s. 257- C IV, Ankara, 1968, s. VII, s. 1-2; Zeki Velidi Togan, "Ali Şir", *İslam Ansiklopedisi*, I; Günay Kut, "Ali Şir Nevai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* v.d.

² Topkapı Revan Ktp. No: 808, TEH 694b-718a, TMA 718a-733b; Süleymaniye Ktp. Fatih No 4056, TEH 704b-728a, TMA 728b-742b, Paris Bibliotheque National Suppl. No 316 ve 31, TEH 330b-351b, TMA, 355b-370b

³ Zeki Velidi Togan, *a. g. m.*, s. 356; Günay, Kut, *a. g. m.*, s. 453, Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai*, IV. Cilt, Ankara 1968, s. VII; "Ali Şir Nevai", *Ana Britanica*, C. I. s. 390

⁴ Ali Şir Nevai, *Muhakemetü'l-lugateyn*, şimdiki dile çeviren İshak Rafet Işıttan, Ankara 1941, s. 84

⁵ Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevai*, I, Ankara 1965, s. 59

diğer düzenlemelerden ne zaman fırsat bulduysam o hazretin devletinin duasına kendimi verdim (o hazretin devletine duacı oldum)."

Yukarıdaki iki kayıt Nevâyî'nin *Zübdetü't-tevârîh* adını verdiği bir eserinin olduğunu göstermektedir. Ancak, bugün elimizde bu ismi taşıyan bir eserin bulunmaması, eserin niteliği üzerine değişik yorumlar yapılmasına sebep olmaktadır.

Bugün *Zübdetü't-tevârîh*'in nasıl bir eser olduğu üzerine iki görüş bulunmaktadır. Biri eserin Türk sultanları (İlhanlı ve Timurlu) tarihine ve Sultan Hüseyin Baykara'ya dair bir eser olduğudur⁶.

Bu görüşte olanlar hangi kaynağa dayandıkları konusunda açıklayıcı bilgi vermemektedirler. Bu görüşü destekleyecek veya bu görüşü doğuran ifadelere *Târîh-i Enbiya ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de rastlanmaktadır⁷.

Târîh-i Enbiya ve Hükemâ'da Nuh'un evlâtlarından Yafes'ten söz edilirken –bilindiği gibi İslâm inancında Türklerin Yafes'in soyundan geldiği düşüncesi vardır– Sultan'ın hâl tercümesi sebebiyle Yafes ve soyu hakkında başka bir tarihte bilgi verileceği için burada fazla bilgi verilmeyeceği kaydedilir. Bu kayıt şöyledir: "Bu tarih yazılırken akılda Sultanın hallerinin ve neseblerinin kaydedileceği bir tarih yazılması da vardır, Yüce Tanrı izin verirse bu konu Yafes tarihine ayrılmıştır, bu sebeple sonra olacaktır (burada), bu kadar ile yetinildi, özetlendi⁸."

Târîh-i Mülûk-i Acem'de Sasanî hükümdarlarından Behram bir Yezdicird'in bir zaferi anlatılırken Ebulgazi Sultan Hüseyin Bahadır Han'ın benzer bir zaferine işaret edilerek "Aziz Allah izin verirse kendi bahsinde açıklanarak yazılacak⁹." denir.

Yine *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in sonunda yer alan mesnevîdeki ifadelerden Nevâyî'nin gönlünde Sultan Hüseyin'in hâl tercümesi vesilesiyle bir Türk Tarihi yazmak düşüncesi olduğu anlaşılır¹⁰. Burada Nevâyî, Tanrı ömür verirse başından sonuna kadar (bütünüyle) Sultan'ın sıfatlarını, gizli ve açık düşüncelerini,

⁶ Zeki Velidi Togan, *a. g. e.*, s. 356; Günay Kut, *a. g. m.*, s. 453; "Ali Şir Nevai", *Ana Britanica*, CI, s. 390; B. Valihocayev-K. Tahiravniki, *Alişer Navaiy Tarihi Anbiya ve Hukama*, Samarkand, 1990, s. 4.

⁷ Ayşehan Deniz Abik, *Ali Şir Nevai'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşe'at, Metin, Gramatikal İndeks-Sözlük*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, CI, s. 7-21, v.d.

⁸ Ayşehan Deniz Abik, *a. g. e.*, CI, s. 72; Topkapı R. 696b1-2

⁹ Ayşehan Deniz Abik, *a. g. e.*, CI, s. 251; Topkapı R. 728a19 v.d., 728a27-728b1

¹⁰ A. D. Abik, *a. g. e.*, C I, s. 282; Topkapı R. 733a27, 733b1-6

doğumundan o güne kadar olanları, büyüklerinin ve atalarının sözleriyle bezeyip, sultanlardan ve hanlardan bahsederek yazma azminde olduğunu söyler.

Diğer görüş, eserir *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in birleşmiş hali olduğu yolundadır. Rus ve Özbek araştırmacılar genellikle *Zübdetü't-tevârîh*'i Nevâyî'nin elimizdeki iki tarihi tek bir adla adlandırması olarak değerlendirmektedirler. Bu fikirde olan Rus araştırmacı Volin'i kuşkuya düşüren nokta, Handemir'in Nevâyî'nin iki tarih eserinden daha söz eden kaydıdır¹¹.

Aziz Kayumov, "Nevai'nin umumi tarihga aid bir kitabı" adlı yazısında¹², 1967'de Taşkent'te yayımlanan Alî Şîr Nevâyî eserlerinin 14. cildinde *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i yayıma hazırlayan P. Şemsiev ve Süyima Ganieva'nın *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in birbirinin devamı olan iki kitap olduğunu ve *Zübdetü't-tevârîh*'in bu iki eser olduğunu belirten görüşlerini kaydeder. Aziz Kayumov da birbirini takip eden iki eserin bir bütün olabileceğini ve bir adla anılabileceğini söylerken yeni araştırmaların bu konuya açıklık getirebileceğini ifade ederek kesin bir fikir beyan etmekten kaçınır¹³.

1990'da Özbekistan'da *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*'yı yayımlayan Valihocaev ve Tahiravniki, "tarihlerin kaymağı" anlamına gelen *Zübdetü't-tevârîh* adının eserlerin muhtevası göz önüne alındığında tam olarak *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in karakterini ifade eden bir ad olduğuna ilişkin inançlarını dile getirerek, *Zübdetü't-tevârîh*'in iki eserin bütününe ifade eden ad olduğunu söylerler. Bu yazarlar, *Zübdetü't-tevârîh*'in Hüseyin Baykara ile ilgili olmasına ise eserin adının anlamını düşünerek ihtimal vermezler¹⁴.

Taşkent'te 1977'de yayımlanan *Özbek Edebiyatı Tarihi*'nde ise *Zübdetü't-tevârîh*'in *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in birlikte adlandırılması olduğu fikrine itiraz edilir¹⁵.

Zübdetü't-tevârîh adının *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i bütün olarak ifade ettiğine inanan görüş sahiplerini destekleyici durum ise Nevâyî'nin *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i adlarıyla hiçbir

¹¹ S. L. Volin, "Leningrad Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları Hakkında", (Çeviren Rasime Uygun), *TDAY Belleten-1955*, s. 105.

¹² Aziz Kayumov, "Nevai'nin Umumi Tarihga Aid Bir Kitabı Togrısida", *TDAY Belleten-1985*, Ankara, 1989, s. 86.

¹³ Aziz Kayumov, *a. g. m.*, s. 87.

¹⁴ B. Valihocaev-K. Tahiravniki, *Alişer Navaiy Tarihi Anbiya ve Hukama*, Samarkand, 1990, s. 4.

¹⁵ *Özbek Edebiyatı Tarihi*, I, II, Taşkent, 1977, s. 440.

yerde anmamasıdır. Bütün eserlerinin adlarını diğer eserlerinde değişik vesilelerle anarken bu iki eserin adı hiçbir eserinde geçmez.

Elimizdeki iki tarihin muhtevasını değerlendirmek *Zübdetü't-tevârih* hakkındaki görüşlere katkıda bulunabilir.

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Adem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar peygamberler ve kıssalarından, ikinci bölümde âbidlerden, üçüncü bölümde ise hakîmlerden söz edilir.

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'nın sonundaki "nebilere sözü, âbidler ve hakîmler tarihi özetle anlatıldı, şimdi Acem melikleri sözüne başlayalım¹⁶" sözleriyle *Târîh-i Enbiyâ*'nın bittiği ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'e geçildiği anlaşılır.

Târîh-i Mülûk-i Acem, Acem tarihinde İran hükümdarlarının dört tabakaya ayrıldığı cümlesiyle başlar. Birinci tabakada Pişdadiler sıralanır, ikinci tabakada Keyaniler gelir. Üçüncü tabaka Eşkaniler ve Mülûk-i tavayif olarak kaydedilir. Dördüncü tabakada Sasani hükümdarlarının hal tercümeleri ve zamanlarında geçen olaylar anlatılır. *Târîh-i Mülûk-i Acem*, Sultan Baykara'ya hitaben yazılmış elli beyitlik bir mesnevi ile sona erer.

İslami-Doğu tarihçiliğine bakıldığında genel tarihler içinde işlenen iki konu görülür. Bunlardan birincisi peygamberlerin hal tercümesi diğeri padişahların hal tercümesidir¹⁷. Bu tarih geleneğinde Adem Peygamberle başlayan Hz. Muhammed'e kadar gelen peygamberler tarihini İran hükümdarlarının tarihi izler. İslam tarihine dayanarak oluşturulan sıralamayla devam eden tarihlerde tarihçinin yaşadığı yere, zamana ve zamanın hükümdarlarına kadar gelinir. Nevâyî'nin birbirini izleyen iki eserinde de bu sıranın izlendiği görülür. Bu gelenksel sıralamaya uygun olarak *Târîh-i Mülûk-i Acem*'den sonra Nevâyî'nin çağına ve coğrafyasına gelmesi beklenen bir durumdur. Nitekim daha önce de söz ettiğimiz gibi *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in sonunda yer alan Sultan Hüseyin Baykara için yazılan mesnevide Nevâyî yazma azminde olduğu Sultan Hüseyin Baykara'nın soyu, hal tercümesi, zamanı üzerine yazacaklarının nasıl olacağına ilişkin bilgi verir. Bu anlatım genel tarihin üçüncü bölümün habercisi ve planı gibidir.

Nevâyî, *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'de sık sık bu eserleri için muhtasar nitelemesini kullanır¹⁸. Bu nitelemesinin anlamını yine kendi-

¹⁶ A. D. Abik, *a. g. e.*, C I, s. 194; Topkapı, R. 718a24.

¹⁷ Sadettin Kocatürk, "Fars Dili ve Edebiyatında Nesir Türleri ve Üslup Özellikleri", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 31, s. 1-2, Ankara, 1987, s. 263-291; Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1985, s. 25; Aziz Kayumov, *a. g. m.*, s. 87.

¹⁸ A. Deniz Abik, *a. g. e.*, s. 9-10; Topkapı Revan 721b8, 724b5, 730a27, 700b1

si ortaya koymaktadır. Alî Şîr Nevâyî tarihlerini yazarken birçok tarihten yararlanmıştı. İsmen saydığı tarihler, tarihi bilgi veren eserler yanında fazla itibar etmediği pek çok kaynağı gözden geçirdiği ve bunlardan doğruluğuna inandığı, birçok kaynakta mutabık olunan görüş ve rivayetlerin eserlerine alındığına sürekli dikkat çekmektedir. Birçok yerde de gereksiz ayrıntıların okuyucuyu sıkmamak düşüncesi ile yazılmadığına işaret eder. Sözünü ettiğimiz iki eserin muhtasar niteliğini taşıması, *Zübdetü't-tevârîh*'in tarihlerin kaynağı anlamında iki eserin ortak adı olduğu görüşünü desteklemektedir.

Üçüncü bir görüş olarak *Zübdetü't-tevârîh*'in *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*, *Târîh-i Mülûk-i Acem* ve Sultan Hüseyin ve soyuna ait tarihlerin bütünüdür. Ortak adı olduğu, bir genel tarih adı olduğu ileri sürülebilir. Nevâyî, İslami tarihçilik geleneğine uygun olarak muhtasar bir genel tarih yazmayı planlamış, bu tarihin ilk iki kısmını *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâyı* ve *Târîh-i Mülûk-i Acem*'i tamamlamış, ancak üçüncü kısmı, Sultan Hüseyin Baykara ve ecdadı tarihini gerçekleştirememiştir.

Nevâyî *Muhâkemetü'l-lugateyn*'de *Zübdetü't-tevârîh*'i hamseden sonra düzdüğünü söyler. Nevâyî'nin eserleri üzerinde çalışan araştırmacı Volin'in Nevâyî'nin eserlerini tarihlendirme denemesine bakıldığında Hamse'deki mesnevilerin 1483 ile 1485 arasında tarihlendiği görülür. *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* 1485 ve 1498/99 arasında, *Târîh-i Mülûk-i Acem* 1488-89'dan sonra olarak tarihlenmiştir. Bu tarihler de Nevâyî'nin *Zübdetü't-tevârîh* için verdiği hamseden sonra zamanlaması ile uyumaktadır.

Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ'nın Topkapı, Süleymaniye ve Paris külliyyat nüshalarında Nevâyî, ünlü şair Câmî'den söz ederken "nevverallahu merkadehu (Allah onun kabrini nurlandırсын)" ibaresini kullanmaktadır. Bu, *Târîh-i Enbiyâ*'nın yazılış tarihinin Câmî'nin ölüm tarihi olan 1492'den sonra olduğuna işaret eder. Semerkant'ta basılan *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ*'nın önsözünde, Nevâyî'nin Câmî için "Tanrı onun ömrünü uzun kılsın" ifadesini kullanmasına dikkat çekilerek eserin Câmî'nin sağlığında yazıldığı hükmüne varılır. Bu bilgi sözünü ettiğimiz külliyyat nüshalarındaki bilgi ile çelişmektedir.

Nevâyî, *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in sonundaki Sultan Hüseyin Baykara için yazdığı mesnevide *Nazmü'l-cevâhir*'den de söz eder¹⁹. Volin'in tarihlendirme denemesinde *Nazmü'l-cevâhir* için yazılış tarihi 1485 olarak verilir. Bu da *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in yazılış tarihinin 1485'ten sonra olduğuna işaret eder. Yine aynı

¹⁹ A. D. Abik, *a. g. e.*, CI, s. 281, Topkapı R. 733a24.

mesnevîde Sultan Hüseyin zamanında penc genc nazm eyledim²⁰, sözünden hamse-sinin tamamlanmış olduğunu anlıyoruz. Aynı mesnevîde divana dibaçe yazdığını da söyler²¹. Bu dibaçede Sultan Hüseyin'in sıfatlarını sıraladığı kaydeder. Sözü edilen dibacenin hangi dibaçe olduğu belli olmamakla beraber, muhtemelen 1469 ile 1482 arasında tertiplediği *Bedâyiü'l-bidâye* adını verdiği ilk divanının dibacesidir.

Her durumda *Zübdetü't-tevârih*'in yazılış tarihine ilişkin ipuçları ile *Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ* ile *Târîh-i Mülûk-i Acem*'in yazılış tarihlerine dair edindiğimiz ipuçları uyumaktadır. *Zübdetü't-tevârih* ile diğer iki tarihin yazılışları aynı zamanı göstermektedir.

Bize göre Ali Şir Nevâyî Türkçe olarak özet bir genel tarih yazmayı amaçlamış, nebiler ve hakîmler kısmı ile İran tarihine ilişkin kısmı tamamlamış, Sultan Hüseyin Baykara soyunun ve çağının tarihini yazmaya niyet etmiş, bu arzusunu dile getirmiş fakat gerçekleştirememiştir. *Zübdetü't-tevârih* adını bu genel tarihin bütün için düşünmüştür. *Zübdetü't-tevârih*'e ilişkin yeni bir kayıt varsa eserin kendisi ortaya çıkmadıkça eser üzerine fikir yürütmeler sürecektir.

Elimizde olmaması ve kaynakların bilgi vermemesi sebebiyle Nevâyî'nin Türkçe olarak Timurlu tarihi yazma arzusunu yerine getiremediğini söylemek durumundayız. Ancak, Nevâyî, devrin tarihçileri Handemir (Handmir) ve Mirhand'ı koruyarak, imkânlar vererek İran tarihçiliğine türlerindeki diğer eserleri gölgede bırakan iki değerli eser kazandırmıştır²². Bu iki değerli eserde Timurlu tarihi de geniş olarak değerlendirilir.

²⁰ A. D. Abik, *a. g. e.*, CI, s. 280, Topkapı R. 733a21.

²¹ A. D. Abik, *a. g. e.*, CI, s. 281, Topkapı R. 733a23.

²² Felix Tauer, "Timurlular Devrinde Tarihçilik", (Çeviren A. Ateş), *TTK Belleten*, 29, s. 113-116, 1965, s. 62